

Vincas URBUTIS

Vilniaus universitetas

LIE. (Ž.) *ratpisà* IR PANASŪS COTTUS GOBIO L. PAVADINIMAI

Lietuvos gėlųjų vandenu žuvykštėlė, kurią ichtiologai jau senokai įpratę vadinti paprastuoju kūjagalviu (*Cottus gobio* L.), kitiems nėra visuotinai pažįstama ir prireikus įvairiai pavadinama. Dažnokai griebiamasi varlių jauniklio (*Ieruos*), varložio pavadinimų, ir ne visada aišku, ar tai tik iš individualaus nežinojimo atsiradęs pavartojimas, ar jau nusistovėjusios (antrinės) reikšmės buvimo atšvaitas. Įjungus ir kiek abejotinus, dabar žinomų kūjagalvio pavadinimų alfabetinė rikiuotė būtų maždaug tokia: *bābuška* (Eišiškės; dėl slavų kalbų kūjagalvio pavadinimų, susijusių su sl. *ba-ba, ir jų motyvacijos žr. Коломиець ПОHP 18), *bóba*, *buožgalvė*, *buožgalvis*, *bužuňgalvis* (Bėržoras, Darbėnai, Kretingà, Šateikiai), *didžiagalvis* (Punià), *gobis* (tik leksikografo A. Lelio: L ir LL; be abejo, nusižiūrėta į ang. *goby* ir gal sykiu mokslinės nomenklatūros lo. (*Cottus*) *gobio*), *kūjagalvis*, *kūjūkas*, *kūjūtis*, *kuzābas*, *kvāukė*, *plačiagalvis* (Krotas LGŽ 59), *plernė*, *plesnis* (Krotas LGŽ 59), *pūlakis* (Laižuva), *puncė* («P u n c ė, ės, f. ein klein Fischlein mit einem dicken Kopf, wie eine Quappe» R = MŽ; taip apibūdintos žuvelės pavadinimas tų žodynų vok.-lie. dalyje, be abejo, klaidingai prirašytas prie *Jesen* R 215 = MŽ 285, o iš čia jau ir tolesnė klaida – žuvelei N 298 duotas nomenklatūrinis pavadinimas *Leuciscus jeses*, pasiekęs net ir LKŽ; *puncė* gal iš kuršininkų, nors dabar težinomas la. *puncelė* „vėgėlė“ (su *-ele* pagal sinonimus *kuncelė*, *vėdzele*), gal neskirtinas nuo la. *puncis* (*puncė*) „(pamplos vaiko) pilviokas; skobtinis avilys, kūzabas; puodynė; kultuvė“, kuris galys būti paskolintas iš lyvių, žr. ME III 412, Zeps LFLC 170 t.), *pūntagalvė*, *pūntagalvis*, *rākyštis*, *rakpisà*, *ratisa*, *rātkala*, *ratkišys*, *rātkyštis*, *ratpisà*, *užkyštis* (Kos 287 = nauj. pagin. 263), *skvāukė*, *skvaukūtis*, *sprandagalvė* (NdŽ IV 63; trm. *sprundagalvė* Elisonas ZSTŽ 121, Ryt 1087, LGVŽ 231, Krotas LGŽ 59), *sprandagalvis* (NdŽ IV 63 ir – su trm. *-um-* – 71), *varliagalvė*, *varliagalvis*, *varlūzas* (Barstýčiai), *vīlkas*, *vilkūtis*, *žužgalvė* (KlvK 75, Koch’as ŽP 11, LGVŽ 231, Krotas LGŽ 59, Virbickas LŽ 112; Neselmanui, beje, tai tik varložio (*Kaulfrosch*) pavadinimas, kurį jis interpretavo kaip «Gänsekopf» ir įjungė į platesnį straipsnį *ž(i)užė*: «Žuže» „žąselė“ N 552).

Sutelktų pavadinimų kilmė ne visų yra vienodai aiški. Ši syki bene įdomiausi tie, kurie užima tarsi tarpinę padėtį tarp visiškai aiškių (skaidrių bei motyvuotų darinių, metaforiškai vartojamų žodžių, akivaizdžių skolinių) ir neaiškių, izoliuotų. Jie tuo ypatingi, kad savo išoriniu pavidalu lyg ir nėra izoliuoti, primena kitus lietuvių kalbos

žodžius, tačiau reikšme su jais nesisieja. Bene ryškiausias iš tokių čia yra ž. *ratpisa*. Kolega A. Girdenis, paprašytas per dialektologines paieškas (kartu su universiteto lituanistikos studentais) papildomai pasidomėti ir žuvų pavadinimais, 1973 vasarą iš Žemaičių į Vilnių grįžo su vn. vrd. [ràtpèsà] iš trijų šnektų: Šateikių, Plūngės ir Kaftenos (iš pastarosios – dar ir su vn. klm. [ràtpesuōs]). Iš to matyti, kad dalis kretingiškių žemaičių kūjagalviui vadinti turi ypatingą žodį *ratpisa* (3^b). Jo geografiją bent kiek praplečia ir sykiu kaip tik tokį kirčiavimą patvirtina J. Jablonskio prieš šimtą metų (1902) iš Alsėdžių sykiu su žuvies pavadinimu *skváukė* užrašytas sinonimas *ràtpisa*, *-sōs* (MACBRS F 99 – 29, 8). Į LKŽ žodis įtrauktas dar iš kitur – iš Plätelių bei prie pat jų esančio Bėržoro bažnytkaimio, tik sukirčiuotas jau kitaip – *rātpisa* (1). Gal iš tiesų pasitaiko dar ir toks kirčiavimo variantas, tik abejotina, kad jo tikrumą galėtų sustiprinti rėmimasis Jablonskiu. Dar prieš LKŽ *ratpisa* jau buvo pakliuvęs (dialektizmo teisėmis) į penkiatomį rašomosios lietuvių kalbos žodyną, kur jo kirčiavimas irgi skiriasi nuo LKŽ: *ratpisa*, *-ōs* (3 *rā-*) NdŽ III 718. Universiteto dialektologai anos išvykos metu prie Salantų dar yra radę atskiresnį fonetinį variantą *rakpisa* (3^b) (vn. vrd. [ràkpèsà], dgs. vrd. [rākpešas]). Žuvų aprašuose tarp sinoniminių kūjagalvio pavadinimų vis kartojamas *ratisa* (LGVŽ 231, Krotas LGŽ 59, Virbickas LŽ 112); A. Rondonanskis jau 1926 jį laikė esant įvestą J. Elisono (Koch'as ŽP 11), kuris iš tiesų tokį pavadinimą kiek ankstėliau buvo užsiminęs (Elisonas ZV 1925 411), veikiausiai paimdamas iš A. Kašarauskos rankraščių rinkinio *Litvanica* (MACBRS F 24–15). O ten Kašarauskas, ėmęsis bent kiek apžvelgti ir Žemaičių žuvis, dėl rūpimos žuvelės ir jos pavadinimų štai ką yra parašęs: «*Ratysa* v užkisztis v Ratužkisztis Głowacz pospolity Cottus Gobio w Minii, Anczej // Jurze. Po wielkich rzeczach, około Worń niema.» (Kos 287 = 263).

Iš visų variantų – *ratpisa* (*rātpisa*), *rakpisa*, *ratisa* – panašesnis į morfemiškai skaidomo kamieno žodį yra *ratpisa*. Skaidymo *rat-pis-* iliuzija remiasi, deja, vien formaliu spėjamų komponentų sutapimu su žodžių *rāt-as* (*rāt-ai*) ir *pīs-ti* šaknimis. Semantinės sąsajos su tomis šaknimis nėra. Semantiškai *ratpis-* lieka vientisas, smulčiau neskaidomas, skaidymo *rat-pis* – komponentai neturi savo atskiros reikšmės ir tuo pačiu negali būti laikomi morfemomis, o pats toks skaidymas pripažįstamas morfeminiu. Būdamas morfemiškai neskaidomo (ar tik tariamai skaidomo) kamieno, *ratpisa* juo labiau negali būti laikomas darybiškai skaidomu ir skiriamas prie darinių. Panašumas į dūrinį čia vėl perdėm išorinis. Dėl jo žuvies (kūjagalvio) pavadinimas netampa motyvuotas, nematyti, kodėl taip pavadinta. Spėjami pamatiniai žodžiai *rātas* (*rātai*) ir *pīsti* (dėl nesuderinamų reikšmių juos net greta vartojant sunku įsivaizduoti) žuvies pavadinimui *ratpisa* daugų daugiausia galėtų suteikti tik formalų, o ne semantinį pamatavimą, todėl jie, neatitikdami abipusio pamatavimo sąlygos, iš tikrųjų negali būti pripažįstami pamatiniais žodžiais.

Savo sandaros neskaidrumu, morfeminiu ir darybos supaprastėjimu į *ratpisa* yra panašūs dar keletas kitų kūjagalvio pavadinimų: *rātkala* (LKŽ tik iš J), *ratkišys* (LKŽ iš Skaudvilės), *rākyštis* (LKŽ iš Šilalės). Tačiau matyti ir skirtumas: šie ne tik savo abstrakčia formos schema primena darinius, bet dar ir konkrečia jos realizacija yra visai artimi rato (už)kaiščio pavadinimams, plg. *rātkaištis* „į ašį kišamas kaištis, kad ratas nenusmuktų“ (aukštaičių pasitaiko ir *rātakaikštis* „t. p.“; be to, galima priminti sinonimiškai vartojamus vedinius *kaištis*, *kỹštis* ir kt.). Tačiau patys jie žinomi tik kaip kūjagalvio pavadinimai. Tuo jie skiriasi nuo poros dar kitokių žodžių, vartojamų tiek rato (už)kaiščiui, tiek ir kūjagalviui vadinti: *rātkyštis* „ratkaištis; kūjagalvis“ (LKŽ duomenimis, skirtingos reikšmės ne tik iš skirtingų vietų, bet ir iš tos pačios Kvėdarinos abejaip; naujuosiuose Lietuvos žuvų aprašuose šis kūjagalvio pavadinimas gal tik syki yra šmėkstelėjęs, žr. S č e s n u l e v i č i u s MGVŽ 1937 19; svarbiau, kad pavadinimas jau randamas XIX a. viduryje kažkieno nemiklia ranka rašytoje pietesniųjų žemaičių pažįstamų žuvų apžvalgėlėje, išlikusioje Kašarausko rinkinyje: «Ratkiszttis z szeroką głową i spiczastem ogonem na miejscu leży nie biega w Jurze, Łokista» Kos 234 = 213) ir *užkyštis* „(rat)kaištis“, reikšme „kūjagalvis“ tik jau anksčiau cituotoje Kašarausko rinkinio vietoje (Kos 287 = 263). Tai pagaliau žodžiai, kurių susidarymas visiškai aiškus. Nėra abejonės, kad jie pradžioje atsirado reikšme „ratkaištis“: pirmasis buvo padarytas iš *rātas* ir *kỹštis* (ar tiesiai iš vksm. *kīšti*), antrasis – su priesaga *-tis* iš *užkīšti*, ta reikšme ir toliau siedamiesi su savo pamatiniais žodžiais ir tuo pačiu visą laiką likdami dariniais. Reikšmė „kūjagalvis“ – antrinė, metaforinė. Kūjagalviui vadinti ne atskiri nauji žodžiai daryti, o perkelti ratkaiščio žymimieji dariniai remiantis tuo, kad nusmailėjančios formos (ir menkavertė) žuvelė panaši į ratkaištį. Dvejopas *ratkyštis* ir *užkyštis* vartojimas – tai kaip ratkaiščio, tai kaip kūjagalvio pavadinimų – pats savaime tų žodžių vienybės neardo, į homonimus jų nesuskaldo. Kol šalia pažįstama pirmąsėtė leksinė reikšmė, artima darybos reikšmei („(rato) kyštis“ ar „kuo (rata) užkiša“), reikšme „kūjagalvis“ *ratkyštis*, *užkyštis* suvokiami kaip tie patys dariniai (ratkaiščiui vadinti), tik pavartoti metaforiškai. Jei *ratkyštis*, *užkyštis* bebūtų išlikę reikšme „kūjagalvis“ (su pirmuoju vienoje kitoje šnektoje gal jau taip ir yra atsitikę), jų suvokimas jau būtų visai kitoks: reikšmė „kūjagalvis“, nebegalėdama remtis reikšme „ratkaištis“, jau nebebūtų perkeltinė, o visai savarankiška; darybiškai tokie žodžiai nebebūtų skaidrūs (supaprastėtu), vien tik formaliai beprimindami darinius. Tad dvireikšmiai *ratkyštis*, *užkyštis* – tarsi koks raktas, padedantis įminti ir visų kitų panašių kūjagalvio pavadinimų, bet dabar jau tik vienareikšmių, atsiradimo mįslę. Jie irgi yra atsiradę kaip ratkaiščiui vadinti skirti dariniai, paskui perkelti ir kūjagalviui. Tik išblėsus pirmąsėtei tiesioginei vartosenai, jie nebegalėjo į ją atsiremti ir liovėsi buvę aiškūs dariniai. Tokių pavadinimų ryškiausio atstovo *ratpisa* sandarą (ir visą atsiradimo vaizdą) papildomai temdo dar tai, kad *pīsti* bepažįstamas reikšme

„coire“, o *ratpisa* „ratkaištis“ daryba suponuoja tą veiksmažodį dar buvus platesnės semantikos „kišti, kriušti, kalti“, nors tai ir nekelia didesnių abejonių, plg. *paisyti* „kulstyti“ ir pan. Dėl fonetinio varianto *rakpisa* su gomuriniu *k* vietoj dantinio *t* priešais lūpinį priebalsį plg. lie. trm. *ròkmanas* „sielių vilkstinės vadovas“ < le. *rotman* „pavandeniui plukdomų laivų, sielių vadovas, locmanas“ (toliau gal < v. v. a. *rātman* „patarėjas; magistrato narys (ir kt.)“ – galiausiai iš pastarojo, bet jau tarpininkaujant la. *rātmanis*, galėtų būti ir Miežinio žodyno *rotmanis* „burmistras“). Ichtologų pamėgtasis *ratisa*, nors šiaip vėliau iš gyvosios kalbos nepatvirtintas, paprasta parašymo klaida vis dėlto vargu ar laikytinas (Kašarauskio rankraštyje jis įrašytas ypač rūpestingai ir dar paryškintas tarsi kokia antraštinė žodynėlio straipsnio forma). Gal kartais būtų galima įtarti, kad įprastinis *ratpisa* „kūjagalvis“ taip tyčia iškreiptas eufemistiniais sumetimais arba paties kunigo Kašarauskio, arba jo aplinkos informantų. Anksčiau už žuvelės pavadinimą *rātkala* turėjęs būti (gal ir dabar kur nors dar žinomas, tik nepakliuvęs į LKŽ) toks pat ratkaiščio pavadinimas, kaip matyti, rėmėsi ne „kišti“ reikšmės veiksmažodžiu, kaip labiausiai įprasta, o „kalti“, tačiau tuo jis visai vienišas vis dėlto nėra, nes tarp sinonimų yra panašaus pamatavimo jei ne dūrinių, tai bent jau vedinių, plg. *ùžkalà*, *ùžkolis*.

Priedo galima dar prikergti pastabą, kad žemaičiai ne tik žuvykštėlei *Cottus gobio* L. mėgsta perkelti ratkaiščio pavadinimą, bet neretai ir patys vienas kitą, ypač liaunesnijį, silpnesnijį, menkinamai bei pajuokiamai pavadina tai tekinio smulkmei skirtu žodžiu, pvz. (iš LKŽ): *kyštis* 2. „menkas, plonas vyras, vaikiną“: Koks ten vyras, kyštukas Up; *ùžkaištis* 8. prk. „menkas ko pavidalas“: Tu ne vyras, bet esi užkaištis, menkybelė tu! Šts; *ùžkyštis* 5. prk. „t. p.“: Toks i vyras, tiktai gero vaikio užkyštis Kl; *ùžkolis* 2. prk. „t. p.“: Mažas vaikas – žmogaus užkolis KlvrŽ; Mes menkiejai žmonys – tik ratų užkoliai Šts. Palyginimas *Tas vaikis kaip ta rātpisa* (s. v. *rātpisa* „kūjagalvis“), ko gero, irgi gal mena tuos laikus, kai *ratpisa* tebebuvo ratkaiščio pavadinimas.